

УДК 81'373.45

ЗАПОЗИЧЕННЯ З ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ У ТВОРАХ Л. Е. ВЕНГЛІНСЬКОГО (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ “ГІРКИЙ СМІХ. КАЗКИ Й ОБРАЗКИ З ЖИТТЯ В ГАЛИЧИНІ”)

Совтис Н. М.

У статті проаналізовано запозичення з польської мови у творах Л. Е. Венгліньського, встановлено особливості їх використання, а також з'ясовано специфіку функціонування цих лексем в українській мові.

Ключові слова: полонізм, джерело запозичення, лексичне запозичення.

В статье проанализированы заимствования из польского языка в произведениях Л. Е. Венглинского, установлены особенности их использования, а также выяснена специфика функционирования этих лексем в украинском языке.

Ключевые слова: полонизм, источник заимствования, лексическое заимствование.

This article is dedicated to an analysis of Polonisms language lexical borrowings in Leo Venglinskiy's and their usage in literature. Also the specificity of the functions of those lexemes in literature language of Ukrainian highlighted in the article.

Key words: Polonisms, sours of borrowing, lexical borrowings.

Постановка проблеми. У польському мовознавстві й літературознавстві існує чимало наукових праць, присвячених вивченню творчості польських письменників, які походили з етнічних українських територій: А. Фредри [9], Ю. Словацького [5; 7], Т. Т. Ежа [6], Т. Падури [8] тощо. На особливу увагу заслуговує білінгвальна творчість письменників українсько-польського пограниччя, яка відбиває загальні тенденції розвитку обох мов зазначеного періоду та надає багатий матеріал для дослідження міжмовних взаємодій. До числа поетів, які писали свої твори українською та польською мовами, слід віднести ім'я Л. Е. Венгліньського (1827–1905 рр.). Автор видав три україномовні збірки – “Лучи”, “Оман” та “Русалка”, що мали спільну назву “Новиї поезиї малоруски”, вийшли в Перемишлі 1858 року, та збірки – “Звукі наших сіл і нив” (I і II том), “Гіркий сміх. Казки й образки з життя в Галичині”, які були видані 1885 року у Кракові. Важливо підкреслити, що свої поезії Л. Е. Венгліньський писав латиною, оскільки був великим прихильником цієї азбуки. У передмовах до книжок, виданих 1885 року, письменник значне місце відводить поясненню причин вибору латини та її особливостям, роз'яснюючи принципи відтворення говіркових звуків латинськими графемами та перекладаючи в доданих словниках говіркову лексику. Поет був глибоко переконаний, що різниця алфавітів роз'єднувала слов'ян, прийняття для русинів латинського алфавіту також наблизила б до течій західноєвропейської культури. Л. Е. Венгліньський не був самотнім у своїх намірах, використання латинки в художній літературі мало своїх прихильників: В. Залеського, Т. Падури, П. Костецького, Ю. Федьковича та ін.

У час коли писав свої твори Л. Е. Венгліньський, з'явилися й критичні відгуки на його творчість. Зокрема, у виданні “Отечественный сборник” Б. Дідицький опублікував рецензію, написану язичієм на першу книжку Л. Е. Венгліньського. У своїй рецензії Б. Дідицький позиціонує себе як знавця “народної нашої бесіди”, закидаючи автору її цілковите незнання. На думку критика, мову той вживає не народну, а утворює слова на польський зразок, і взагалі, для творів поета характерне надмірне використання полонізмів [1, с. 744–772]. Наступні свої збірки Л. Е. Венгліньський видав аж через 27 років. Можливо, саме критика згаданого москвофіла спричинила до такої довгої перерви.

Саме тому нашою метою є дослідження полонізмів у творах Л. Е. Венгліньського, встановлення їх складу, ролі та місця у мовотворчості поета. Джерелом дослідження слугувала збірка “Гіркий сміх. Казки й образки з життя в Галичині”.

Полонізмами називаємо слова, їх сполучення, які потрапили в лексику з польської мови або через її посередництво, зберігши ознаки джерела, що й дозволяють кваліфікувати ці одиниці як іншомовні.

Під час вилучення полонізмів використовуємо загально визнані критерії виділення міжслов'янських запозичень, окрім свідчень культурно-історичного плану, використовуємо формальні (лінгвістичні) критерії, які ґрунтуються на фонетичних та морфологічних особливостях польської мови.

Зафіксовані полонізми розподілені між частинами мовного універсуму: 1. Всесвіт. 2. Людина. 3. Людина і суспільство.

Всесвіт. Рослинний та тваринний світ: *паяк* 'павук *Araneus Cl.*', *тшода* 'череда', *цебуля* 'цибуля, *Allium L.*'. Назви поселень, житла, території: *плебанья* 'парафія католицького священника', *пляц* 'площа', *склеп* 'крамниця', *цюпа* 'в'язниця', *шляк* 'шлях'.

Людина. Назви осіб: *здайця* 'зрадник', *льокай* 'лакей', *рабівник* 'грабіжник'; здоров'я: *курація* 'лікування'; одяг, прикраси: *пантофлі* 'домашні туфлі', *пацьорки* 'намисто'; страви: *біфштик* 'біфштекс', *зрази* 'м'ясні або картопляні котлети з начинкою', *зупа* 'суп'. Людина і праця: *коперта* 'конверт', *пльон* 'врожай'.

Людина і суспільство: *амбарас* 'турбота', *владза* 'влада', *контумація* 'вирок суду, виданий заочно', *ліверунки* 'постачання для війська', *ліцитація* 'аукціон', *обіцянка* 'зобов'язання зробити що-небудь', *оказья* 'нагода', *ошука* 'обман', *рабунок* 'грабунок', *рата* 'частина платежу на даний строк', *рація* 'смысл, резон', *турбація* 'неспокій', *урльоп* 'відпустка'.

Лексико-семантична класифікація полонізмів дає підстави говорити, що найбільша кількість полонізмів представлена в частині "Людина", а також "Людина та суспільство", що можна пояснити динамічністю змін, які відбуваються у цих сферах, менша кількість запозичень із польської мови характерна для першої частини мовного універсуму "Всесвіт", що зумовлюється незмінністю навколишнього середовища, а отже, й меншою необхідністю появи нових найменувань.

Окрему групу запозичень становлять лексеми, виділені на основі формального критерію згідно з поділом лексем на частини мови. Фіксуємо такі приклади запозичень дієслівної лексики: *дрептати* 'перебирати ногами', *зафантувати* 'брати речі в заставу', *зфалшувати* 'підробити', *мельдувати* 'ресструвати', *ошукати* 'обманути', *пантрувати* 'дивитися уважно', *прубувати* 'намагатися, силкуватися що-небудь зробити'.

На запозичення займенників вказує початкове *je*: "Такі дурним гоям правит жид науці, То *ego* є спосіб до біди принукі, Бо *ego* то поле, з него горне пльони" [1, с. 611], використання енклітичних форм особових і присвійних займенників: "Що то? Рабівництво! Не ївши, не пивши, Заплати му п'ятку, хиба, пошалівши" [1, с. 627], а також вживання займенників *той* замість *цей*, *тамтой* замість *той*: "Що та гурма хоче ту, Чи батальї, чи хресту, Же іх так зішло ся много? Ані *того*, ні *тамтого*" [1, с. 703].

Запозичення серед сполучників: *же* 'що': "Аж нараз жидівка, хоть кривди не має, Бо взяла заплату, і то добре знає, На ціліське горло кричить на мужичку, Же бере без плати, же хоче дурничку" [1, с. 595]. *Жеби* 'щоб': "Хиба *жеби* фури стерегла ід шкоди, Коли чоловік ї має свої тшоди" [1, с. 592].

Як запозичення з польської мови автор уживає частку: *хиба* 'мабуть': "Що то? Рабівництво! Не ївши, не пивши, Заплати му п'ятку, *хиба*, пошалівши" [1, с. 627]. "Та хто там то знає? *Хиба* Біг лиш з неба, То *хиба* Бога спитати ся треба" [1, с. 651].

Під час аналізу запозичень з польської мови в україномовних творах Л. Е. Венгліньського відразу стикаємося з кількома проблемами методологічного характеру, перш за все, це стосується сфери вживання лексичних одиниць та часових обмежень щодо лексики XIX ст. Дані словників лише частково допомагають вирішити зазначену проблему, напр., Словник Б. Д. Грінченка здебільшого не орієнтує щодо сфери вживання того чи іншого слова, щодо належності його до літературної мови чи діалектів, хоч, правда, останнє часто можна встановити з позначення джерела ілюстрації, традиційно враховується сам факт фіксації в цьому словнику, що повинно свідчити про належність до активного словникового запасу XIX ст., саме тому важливо звертати увагу на контекст усієї мовотворчості автора з урахуванням специфіки використання слова у творах письменників цього ж періоду або регіону.

Б. Д. Грінченко засвідчує такі лексеми: льокай, обіцянка, ошукати, пантрувати, пантофлі, рабівник, рабунок, пацьорки, пляц, рата, рація, саля, турбація, урльо́п, цибуля, цюпа, інші фонетично-морфологічні варіанти: okazia, пробувати, хвальшувати, шлях [5]. Відсутні у словнику: амбарас, біфштик, дрептати, зафантувати, зу́па, кельнер, контумація, коперта, курація, ліверункі, ліцитація, мельдувати, ошука, паюк, плебанія, пльон, тшо́да.

Однак СУМ подає деякі лексеми, ілюструючи прикладами з творів письменників: зу́па – І. Франко [4, III, с. 730], кельнер – Л. Мартович [4, т. IV, с. 140], плебанія – Л. Мартович [4, т. VI, с. 573], ошука – І. Франко, Л. Мартович [4, т. V, с. 838], що свідчить про вживання в літературній мові того часу. Використовуючи дані СУМ, ми також встановили, що аналізовані полонізми вживали також у своїх творах такі українські письменники XIX ст.: плебанія – Л. Мартович, пляц (плац) – М. Вовчок, І. Франко, склеп – Л. Мартович, цюпа – І. Франко, М. Коцюбинський, льокай – М. Коцюбинський, пантофлі – Г. Ходкевич, А. Кримський, пацьорки – Панас Мирний, ліверант – І. Франко, okazia – Панас Мирний, М. Коцюбинський, рабунок – П. Чубинський, В. Стефаник, рата – Л. Мартович, рація – Леся Українка, турбація – І. Котляревський, М. Кропивницький, урльо́п – І. Франко, Л. Мартович, фальшувати – Л. Мартович, пантрувати – С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, пробувати – Л. Мартович, М. Коцюбинський [4].

Щодо функціонування на сучасному етапі розвитку української літературної мови, то полонізми можна поділити на: а) полонізми, що перебувають за межами української літературної мови. До них належать ті, що вийшли з ужитку, наприклад: зафантувати, курування, ліверункі, льокай, рата, турбація; б) полонізми, що перебувають на периферії літературної мови. Це запозичення, які залишилися діалектними, розмовними одиницями: зрази, зу́па, коперта, мельдувати, ошука, пацьорки, пляц, рабівник, рабунок, саля, склеп, урльо́п, цюпа; в) полонізми, що ввійшли в систему української літературної мови і належать до загальноновживаної лексики: кельнер, обіцянка, okazia, пантофлі, фальшувати; в) полонізми, які відсутні в українській літературній мові: амбарас, біфштик, дрептати, контумація, паюк, пльон, тшо́да.

Однак варто зазначити про відсутність одностайності щодо маркування запозичених лексем. Деякі лексеми в ЕСУМ та СУМ мають різні кваліфікатори: ліцитація ЕСУМ подає як загальноновживане [2, т. III, с. 273], СУМ як діалектне, приклад з І. Франка [4, т. IV, с. 533]. Ошукати ЕСУМ фіксує як загальноновживану лексему [2, т. VI, с. 487], СУМ як розмовне зі значеннями 1) 'вводити кого-небудь в оману діями або словами; обманювати, обдурювати' приклад з С. Руданського, 2) 'діяти нечесно, даючись до обману, шахрайства; обдурювати', приклад з І. Франка, М. Вовчка [4, т. V, с. 838]. ЕСУМ пантрувати кваліфікує як загальноновживану лексему [2, т. IV, с. 279]. СУМ подає як розмовне зі значеннями 1) 'дивитися пильно, уважно', приклади С. Руданського, І. Нечуй-Левицького, 2) 'доглядати кого-, що-небудь; дбати про когось, щось', приклад з І. Франка [4, т. VI, с. 51].

Під час етимологічного аналізу міжслов'янських запозичень завжди виникають дискусійні моменти, позаяк потрібно враховувати можливість переймання з прамови, а також можливість паралельного утворення слова з тих же морфем і значенням у кількох мовах. Припускаємо, що безпосередньо до полонізмів, які виводяться з праслов'янської мови, належать: владза, зрази, обіцянка, паюк, пльон, склеп, тшо́да. Серед полонізмів фіксуємо лексеми, в яких польська мова виступала як посередник запозичень з німецької мови: зафантувати, здрайця, зфалшувати, кельнер, ліверункі, льокай, мельдувати, ошука, ошукати, пляц, рабунок, урльо́п, цибуля, шлях, як посередник запозичень з французької мови: амбарас, зу́па, пантофлі, саля, з англійської мови – біфштик, італійської мови – коперта. Лексеми контумація, курація, ліцитація, okazia, пантрувати, пацьоркі, плебанія, пробувати, рата, рація, турбація, цюпа через польську мову виводяться з латинської мови.

Запозичена лексика представлена різними частинами мови, однак найбільше виявлено запозичень серед іменникової лексики – 34. Саме до класу іменників належить більшість зафіксованих полонізмів, запозичених через посередництво польської мови переважно з німецької або латинської мов.

Відразу варто зазначити про низьку частотність використання полонізмів, лише лексеми ошукати, пляц, склеп фіксуються двічі, лексеми амбарас, біфштик,

владза, дрептати, зафантувати, здрайця, зрази, зупа, зфалшувати, кельнер, контумація, коперта, курація, ліверункі, ліцитація, льокай, мельдувати, обіцянка, оказья, ошука, пантофлі, пантрувати, пацьорки, паюк, плебанья, пльони, прубувати, рабівник, рабунок, рата, рація, саля, турбація, тшода, урльоп, цебуля, цюпа, шляк використовуються тільки один раз. На нашу думку, це можна пояснити тематичною і стилістичною доречністю використання запозичень.

Головним персонажем збірки є єврейський люд, що в авторських текстах іменується: жиди, жидва, іудеї і т. д. Досить численний етнос, який мешкав поряд з українцями на одній землі як “мир у мирі”, тобто народ у народі протягом століть, зокрема й у час творчості автора, коли Галичина була віддаленою провінцією Габсбурзької імперії. Значна кількість полонізмів використана зі стилістичною метою, наприклад, для змалювання характеру або підкреслення певних рис персонажів твору: “Воли, гейби здохли, пішла і телиця: Обіцянка, данка – то звичай у Гриця” [1, с. 606]. “З крадіжки, рабунку, всілякою ошуки, В чим тато так спритний, як сини, онуки” [1, с. 591]. Полонізми на позначення назв осіб Л. Е. Венглінський використовує часто як засоби поетичної експресії, переважно для надання іронічного забарвлення: *Льокай* ‘лакей’: “Орендар післав го, би їм був *льокайом*, Обіцяв му скарби, як то їх звичайом” [1, с. 667]. *Рабівник* ‘грабіжник’: “Вже забрав на себе, *рабівник* правдивий. І так хитромудро, та лиш ошукою” [1, с. 607]. Для мови персонажів-євреїв характерне використання словесних маніпуляцій, що передбачає введення різноманітних економічних та юридичних термінів, які ще більше вводять в оману простого селянина: “Не забудь речиньца, бо на *контумацію* Аж трісе ся Дудьо, так на ню чатує. Зафантує працю, зробит *ліцитацію*” [1, с. 694]. “А мені *турбація*, же вам сперед носа Хтось хапнув *посесію*” [1, с. 609].

Негативно забарвлена образність, що моделює євреїв, звісно, може сприйматися як образлива, але не слід забувати, що автор не менш дошкульно висміював і критикував негативні риси і своїх одноплемінників. Зображуючи далеко не позитивні стосовно русинів риси євреїв, автор не закликає їх переймати, окрім одного важливого життєвого постулату, якого закликає навчитися – згуртованості, взаємодопомоги. Українському “моя хата скраю” протиставляє єврейське “помагати своїй вірі”.

Деякі запозичення автор використовує для змалювання місцевого колориту, напр., лексему *пацьоркі*, до якої подає власний коментар, використовуючи синонімічну назву – *намисто*. “Чим коралі є (а радше були) для багатих жінок і дівчат, тим для бідніших слугує скляне намисто найрізноманітнішого кольору й розміру, часто нанизане впереміж зі срібними монетами. Намисто покриває шию аж до половини грудей. У нинішні важкі часи воно, власне, замінило звичай носити дорогі коралі, які стали рідкістю на Галицькій Русі. На Мазурах їх можна побачити частіше, а на Повіслі носять бурштинове намисто – пам’ятки плотогонів до Гданьська. Дівчата над середнім Прутом і нижнім Черемошем роблять собі з бісеру різноманітні стрічки на шию і на голову, виготовляють також чоловічі шапки з павичевими перами (на Буковині), а для танцюристів – стрічки на капелюхи” [1, с. 481].

Як стилістично нейтральну лексику фіксуємо найбільше полонізмів серед побутових назв та економічно-юридичної термінології тощо.

На нашу думку, на вживання поетом запозичень вплинули зовнішні об’єктивні фактори, до яких ми відносимо історію частини земель України, де проживало чимало етнічних поляків, мова яких під час спілкування з етнічними українцями сприяла появі полонізмів у мовленні останніх, тісні політичні та господарські контакти між народами, перебування протягом тривалого часу у складі однієї держави, сам характер українсько-польських мовних контактів. До внутрішніх (суб’єктивних) факторів відносимо родинні чинники, освіту поета, культурне оточення, а також тривале проживання на території Польщі.

Значна частина аналізованих полонізмів використовувалася на західноукраїнських землях, про що свідчать спеціальні кваліфікатори, пояснення у словниках та приклади використання у творах письменників. На нашу думку, це свідчить про активне літературне використання та загальнозживаність переважної більшості зафіксованих лексем у сучасний для письменника час.

На сучасному етапі розвитку української літературної мови частина запозичень належить до загальноновживаної літературної лексики, хоча деякі з них і надалі вважаються регіональними або взагалі вийшли з ужитку.

Закиди про надмірну полонізацію текстів, на нашу думку, є необґрунтованими, можливо, цьому сприяло видання текстів латиною, коли візуально слова зі спільного праслов'янського фонду сприймаються як полонізми. Саме тому надзвичайно цінним є видання, здійснене Р. П. Радишевським, у якому діалектні твори автора надруковані крилицею згідно із сучасним правописом.

На окреме вивчення заслуговує адаптація запозичень, вплив польської фонетики на мову творів, а також відкритим залишається питання цінності і взаємоділення польської та української мов у творах поета, відповідь на це питання можлива лише після дослідження усієї літературної спадщини Л. Е. Венгліньського.

Скорочення

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук та ін. – К. : Наукова думка, 1982–2012. – Т. I–VI.

СУМ – Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Література

1. Венгліньський Лев. Твори : у 2 т. / Лев Венгліньський. – К. : Університет “Україна”, 2011.
Т. 1 : Вибрані поезії українською мовою. – 2011. – 800 с.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук та ін. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
Т. I–VI. – 1982–2012.
3. Словарь української мови / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4 т. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958.
4. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
Т. I–XI. – 1970–1980.
5. Boleski A. Słownictwo Juliusza Słowackiego (1825–1849) / A. Boleski. – Łódź, 1956. – 246 s.
6. Doroszewski W. Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego) / W. Doroszewski. – Warszawa, 1949. – 417 s.
7. Jurkowski M. Ukrainizmy w języku Juliusza Słowackiego / M. Jurkowski // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. – Wrocław : PAN, 1974. – S. 105–135.
8. Ostapczuk O. Polszczyzna w warunkach dwujęzyczności: język polski w dorobku literackim Tymka Padury (połowa XIX w.) / O. Ostapczuk // Dawna i współczesna polszczyzna na kresach: Studia nad polszczyzną kresową. – Warszawa, 2004.
Т. XI. / Pod red. J. Riegera. – 2004. – S. 297–321.
9. Zaleski J. Język Aleksandra Fredry / J. Zaleski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : PAN, 1969. – 186 s.